

Czakó Ágnes-Sik Endre

Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon

(Mozgó Világ 1994 6.sz. 17-25 old.)

Célunk a rendszerváltás sajátosságai és hálózati tőke szerepe közötti összefüggések elemzése. A hálózati tőke a társadalmi tőke egyik lehetséges megnyilvánulása: a szereplők egymás közötti kapcsolataikat használják fel olyan helyzetekben, amelyekben a kapcsolat léte valószínűsíti a cselekvő számára a tranzakció vagy kooperáció sikerét, a cselekvő szándékának megvalósulását.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a tőke-fogalom használata sokak számára zavaró lehet. A társadalmi erőforrások "tőkeként" való értelmezésének – tudástőke, hálózati tőke stb. – elsősorban az összefüggések megvilágításában van szerepe: e terminológia alkalmas egyedül rá, hogy értelmes kérdéseket tegyünk fel a különféle tőkejavak (pénz vagy fizikai tőke) közötti átváltások szociológiai feltételeivel és társadalmi hatásaival kapcsolatban, illetve általa érthető meg a hálózatok szerepe a gazdasági szereplők viselkedésében.

A többi tőkefajtaéhoz képest a hálózati tőke sajátos jellemzője, hogy csak a hálózat tagjai tartják nyilván, a nyilvánosság számára rejtve marad. Titkos, láthatatlan, rejtett erőforrás. A vagyonról, bankszámlákról, fizetési készségről, fizetőképességről, az iskolai végzettségről, szakmai gyakorlatról, életpályáról könnyen szerezhetünk információkat, sőt ezekről a gazdasági ügylet során partnereinket sok esetben kötelező is tájékoztatni, a személyes hálózati tőkéről azonban a kívülálló "illetéktelen" csak közvetett információkat szerezhet.

Az alábbiakban a hálózati tőke jövőbeni felértékelődése mellett érvelünk úgy, hogy a gazdasági szférát befolyásoló három fontos tényezőt vizsgálunk meg: a pártokat, a parlamentarizmust és gazdasági szerepüket, az államigazgatás szervezetének, működési elveinek formálódását és a strukturális-intézményi átalakulásokat jelentő gazdaságpolitikai döntések hatását.

Bevált megoldások - új helyzetben

a) A posztkommunizmus "világméretű győzelme" váratlan és gyors volt, a pártok szervezetük fejlődésének igen korai fázisában jutottak hatalomra. Az embrionális életszakaszban valamennyi párt egy-egy szűk közösség volt csupán. Házibulikon vagy diákokotthonban, előadóesteken, ilyen-olyan találkozókön, esetleg reformkörökben alakították köreiket, csiszolgatták nézeteiket. Létrejöttük hálózatiókecentrikus volt, s ezért nem meglepő, hogy a kisközösségi kapcsolatok nagymértékben hatotta a politikai formációk kikristályosodás a során. Annál is inkább, mert sok esetben politikai program nem is létezett – vagy csak igen elnagyolt vázlat formájában –, következésképpen ismeretség és szimpátia alkalmasabb választási alap lehetett – leszámítva esetleg a párt nevét és image-át. Továbbá a frissen szerzett hatalom az uralomra jutó pártok esetében kétféleképpen is felértékelte a hálózati tőke szerepét. Egyfelől kádereket kellett előállítani, hogy elfoglalhatók legyenek a hatalmi posztok, azonban sem idő, sem szervezet nem áll rendelkezésre, hogy a káderválogatás és -nevelés közmegegyezésen alapuló bürokratikus szabályok szerint történhessen. Maradt a gyors rekrutáció, amelyre a hatalmi központok személyes kapcsolatainak voltak egyedül használhatók. Másfelől a szűk körű vezetés személyes ismeretségei és ezek további körei voltak egyedül alkalmasak rá, hogy a hasonzorúeket kiválogathassák és a megbízhatóságot szavatolhassák. Magyarán minden mechanizmus, amely általában jellemző a politikai mező re, illetve a gazdasági vezetés és az értelmiség munkaerőpiacára, működésbe lépett a frissen szerveződő magyar politikai mezőben is, de sajátos okok miatt itt még fontosabbá lett a hálózati tőke szerepe.¹

Feltételezésünk szerint a későbbiekben még az is növelte a hálózati tőke kiterjedtségét a pártokon belül, hogy budapesti központjaik a helyi szervezetek munkáját intenzív személyes kommunikációval igyekeznek kézben tartani. A fővárosi pártvezérek nemigen bíznak a "bürokratikus-centralizmus" hatásosságában,

---

¹ A fentiek természetesen érvényesek a később induló pártokra is, legyen az a korábbi pártok személyes kapcsolatok mentén letöredező frakciója vagy új párt. A Köztársaság Párt sajátossága, hogy a hálózati tőkét legfőbb szlogenjükké tették, s reklámjukban a Palotással való személyes

a telefonokban és a faxokban, mert rendszeresen körbeutazzák az országot, személyes tekintélyükkel, jelenlétükkel erősítve a helybéli pártapparátust. Ezt az ország mérete – és néhány helikopter – teszi lehetővé. Hasonló módon hat a hálózati tőke szerepére az is, ha megbízhatatlan a telefonrendszer (ha nincs kapcsolat, de van lehallgatás).²

A társadalom szerveződésében – a sok párt mellett – vadonatúj szerveződési elem, hogy megjelennek olyan közösségek értékei és kapcsolatrendszerei, amelyek nem a hierarchia, a hatalom mentén rajzolhatók körül. Ideológiai, vallási, etnikai, politikai meggyőződés és hovatartozás szerint vált megosztottá a társadalmi véleményformálók tábora, köztük a politikai elit, amelynek kormánypárti-ellenzéki kettéhasadása már a kezdet kezdetén valószínűtlenné az "össznépi" kollektív-kooperatív stratégiák elfogadását. A sajtó és a véleményalkotás szabadsága tette ismertté a különböző nézeteket és tette láthatóvá e nézeteket vallók többé-kevésbé jól megnevezhető szellemi (érték)közösségeit. Az immár világosan is megfogalmazható és hirdethető egymás iránti türelmetlenség, a személyes rokon- és ellenszenvet kinyilvánítása, az ellenség megnevezése szorosabbá fűzte az egy-egy csoporthoz tartozók bizalmi kapcsolatát. Az ideológiai háborúzás a kívül maradók számára is láthatóan megrajzolta a frontvonalakat. Az ideológiai, vallási, etnikai stb. alapon való identitáskeresés nemcsak az imént említett "vallásháborúkban" van jelen, hanem a civil (ön)szerveződések szabadon alakuló mozgalmában, szervezeteiben. A formalizálódást nemcsak az elvont és magasabb rendű célok hatékony szolgálata kényszerítette ki, hanem az a lehetőség is, hogy a különféle szerveződések anyagi támogatására törvényes eljárást teremtett meg a parlament. Az eltérő orientációjú egyesülések, alapítványok, egyházak, szakszervezetek,

---

kapcsolat hasznosságát sugallják reménybeli követőiknek.

² Éppen aktuális példaként említhetjük, hogy az ellenzéki pártoknak nincs elég alkalmuk a választások előtt a központi médiában szerepléshez jutni (Csurka, Torgyán, Pető, Palotás egyaránt ezért kényszerült az utazgatásos választási hadjáratba beruházni.) Vidéki politikai támogatás megszerzésére félig-meddig rejtve kell ráhajtani (vö. Tölgyesi akciója, Csurka országjárásai még MDF-es korában, illetve a kiscgazdák rendszeres nagygyűlései vidéken), bízni lehet így a helyi klientúraépítés hatékonyságában. Itt jegyezzük meg, hogy bekerült a köztudatba a "vidéki kormányülés" intézménye is, ami igen fontos, praktikus, mert a kormánytagok "személyesen, a helyszínen" szereznek tapasztalatokat – lemennek a nép közé –, a helyi potentátok prezentálhatják önmagukat és régiójuk nehézségeit, melyeket a kormánytagok megértően tudomásul vesznek és jobb esetben ígéretet tesznek fejlesztési erőforrások lehetséges odacsoportosítására.

klubok, társaságok amellet, hogy az érdekartikuláció valódi vagy manipulált eszközei, kiváló "infrastruktúrát" képeznek a kliensek legális megfizetéséhez.

b) A posztkommunizmus során az államigazgatásban végbemenő legalapvetőbb változás az volt, hogy a gazdasági kooperációs hálózatból eltűnt az "egypárt". Ennek strukturális hatása sokrétű: a hálózati pozíciók száma csökkent, a káderek száma, változott, állományuk cserélődött, a szerkezet – mind a szervezetek között, mind azokon belül – változhatott stb. A gazdasági ágazati és funkcionális minisztériumokat és hivatalokat a kormány átszervezte, némelyek megszűntek, de újakat is szerveztek. A főhivatalokban új posztok keletkeztek. Ezzel együtt a posztokhoz tartozó hatáskörök, jogok, kötelezettségek újrafogalmazódtak.³ Több rendszerváltáspecifikus gazdaságpolitikai intézkedés (például kárpótlás, állami vagyonkezelés) új szervezetek létrehozását eredményezte. A helyi önkormányzatok között a megyei apparátus létszáma csökkent, hatásköre, feladatai lényegesen összeszűkültek. A városi és falusi hivatalok jelentőségének növekedése – ezzel szemben – inkább a pozíciók számát növeli. A megyei szintű irányítás-szervezés minimalizálása a "megyékhez szokott" vidéki körzetekben üroket teremtett, melyeket – míg a piac vagy a civil szervezete lassan be nem töltik – valószínűleg a hálózatok foglalnak el. A hivatali posztok közül a vezető beosztásokban – értelemszerűen a kormány hatáskörében – kicserélődtek a személyek, az alacsonyabb beosztású döntéshozók jó része önként távozott a gazdasági minisztériumokból, főhivatalokból.⁴ 4 E „mozgás” során a hálózati kapcsolatok a korábbinál intenzívebben működhetnek. A személycserék, helycserék esetén a poszt betöltője meghatározhatja a tőle függőkkel kialakított viszonyt, vagy értelmeznie kell az új helyzetet. Az ideáltipikus bürokratikus rendszer hierarchiájába való "beágyazódás" elvileg személytelen szabályok szerint következik be, s így ezt a nyilvánosság eszközeivel társadalmi ellenőrzés alá lehet vonni. A korábbi gyakorlat bürokratikus mintáit követve minimális esélye volt (lett, van) a személytelen szabályalkalmazásnak, ehelyett a bizalmi normák szerinti személyességet,

---

³ Nem készült vizsgálat az állami hivatalok, illetve a hivatalnoki kar "méretéről", de a költségvetés adatai azt mutatják, hogy az előző időszakhoz képest az apparátus legalábbis nem csökkent.

⁴ Erről szóló kutatások hiányában csak valószínűsíthetjük, hogy a vállalati, vállalkozói vagy bankszférába mentek. Ugyanez valószínűsíthető a fegyveres testületeket elhagyó magas rangú beosztottakkal kapcsolatban is.

személyekben való gondolkodást, a személyi garanciákat előnyben részesítve szerveződik és működik a hatalmi-politikai mechanizmus és az ellenőrzés. (A mechanizmus tehát – láthatóan – nem a hierarchia személytelenségével igyekszik a tranzakciós költségeket csökkenteni, a stabilitást növelni, hanem ugyanezt a személyes elkötelezettségek rendszerétől reméli.) A konfliktusok mértékétől, időtávjától, a résztvevők közötti viszonytól függően kapnak hangsúlyt a személytelenség elemei a konfliktusmegoldásban, de a végső biztosítékokat – hűség, elkötelezettség, megbízhatóság – a személyek jelenítik meg. Illusztrálhatnánk ezeket az állításokat sok olyan példával, amelyek a hatalom számára fontosnak tartott posztok – akár új nómenklatúrának is nevezhető – elfoglalásának módszereiről szólnak. Ez a gyakorlat nemcsak egy-egy magasabb hivatali szintre jellemző, hanem követhetően vonul végig az államigazgatási hierarchia egészén és az állami érdekeltégű gazdasági szférában. A kiválasztottakat a kiválasztók hálózatai – baráti, jóismerősi körből, volt iskolatársak közül, a családból – tették elérhetővé. Ez a technika mind a hatalmi-politikai elit köreiből, mind a gazdasági szférában, mind pedig a kettő összefonódásaiban tetten érhető – a hierarchia csúcsain éppúgy, mint a legalján. A legfelső vezetői posztokat betöltők mint kiválasztottak meg is találták – többnyire ismeretségi körükből – azokat, akikből az őáltaluk kiválasztott hű kliensek lehettek.

Ám nem csupán az államigazgatás szervezeti változásai teremtettek kedvező feltételeket a hálózati tőke megmaradására-növekedésére, hanem az új államszervezet ethosza is. A választások után győztes koalíciós pártok teljesen más – a korábbi ideológia által kevésbé "túrt" – értékeket hirdetve léptek színre, más viselkedés- és beszédmódot, stílust igyekeztek elfogadtatni és követendő példaként – szélsőséges esetekben egyedül lehetséges- ként – feltüntetni. A politikai elit konzervatív tradíciókra hivatkozva önazonosságát kereste az úri Magyarország rendies, arisztokratikus értékeinek élesztgetésével, a múltban elveszett állami és a hivatalnoki tekintély restaurálásának feltett 19 szándékával. A többségében korábban humánértelmiségi foglalkozású politikai elit méltóságteljes, fensőbbes viselkedése, autoriter magatartása egyúttal megkérdőjelezhetett – gyanúsnak

tüntetett fel – minden más korábbi értéken nyugvó, (szak)tudáson, pragmatizmuson alapuló vagy az addig elért társadalmi státusból táplálkozó tekintélyt.⁵ 5

Az "úri" magatartásnak titulált társasági viselkedésben – mivel értékeit nem is igen sajátíthatták el a szocializáció során, hanem eszmény- és fantáziaképek vagy egymás utánzása révén terjedt el – csakis a külsőségek: a beszédmód, öltözködés, a tekintélyt parancsoló megjelenés lett a fontos. A hatalomgyakorlás módszereiben a korábbról ismert rejtett különalkuk technikáját jóllehet azonban ötvözni a (tekintélyelvű) lekenyerezéssel, korrumpálással, az önérdékek agresszív érvényesítésével, nem is színlelt ravaszsággal, mások félrevezetésének virtusával. Mondanunk sem kell, hogy mindezek igencsak távol állnak az egyetemes erkölcsi és (úri) becsületkódex szerinti viselkedésnormáktól.

A hazai polgárosodó vállalkozói, illetve önálló egzisztenciát megteremteni vágyó réteg, amelynek nem kis mértékben a szabályok áthágása és a hatalommal való cinkos összekacsintás adott lehetőséget gazdálkodói autonómiájának építgetéséhez, eleinte értetlenül állt ezelőtt a számára idegen, erőszakosan bürokratikus hivatalnokmagatartás előtt. Az, hogy ezzel a vezetéssel (még) nem lehetett összekacsintani – részint mert mások és újak voltak, részint mert inkább tekintélyalapon, s nem titkos alkukkal akarták az ügyeket intézni –, az első komolyabb konfliktusban súlyos összecsapáshoz vezetett. Az 1990. októberi taxisblokádnál a "lázádoók" és az államhatalom közötti kommunikáció gátjai is hozzájárultak a helyzet elmérgesedéséhez. A korábban jól működő kapcsolatok, amelyek segítségével el lehetett volna jutni a legfelsőbb döntési szintekig és el lehetett volna kerülni az ilyen nyílt összecsapást, összeomlottak. Hol volt már az egypárt sokszálú információs hálózata, a szakszervezetek informális közvetítő tevékenysége... A formális tárgyalásos módszert senki nem akarta igazán, mert az nyílt, világos mindenki számára, és az egyes "lázádoók" csoportok így nem látták megvédhetőnek saját privilégiumaikat.⁶

---

⁵ A magyar társadalomban jelen voltak ezek a viselkedésmódok, periférikus jelenségként, kevéssé láthatóan, mint a nemzeti-nemesi-keresztény közép- és felső rétegek értékei.

⁶ A kormány tárgyalódelegációjának tagjai ismeretlenek voltak a taxisok számára, s viselkedésük ellenséges volt. Továbbá régi nexusaikkal nem lehetett őket megközelíteni, ezért indultak olyan akadozva a tárgyalások: kimondva is bizalmas csatornákon keresztül közvetítőket kerestek.

A gazdálkodói szféra szempontjából az államgépezet átalakulása, a hivatalnoki tekintély visszaállításának kísérletei, a hatalom által sugallt normák és viselkedési módok, továbbá az ideológiák összecsapásában megnyilvánuló identitáskeresés azért fontos, mert szereplői keresték, kikhez és hogyan lehet/kell/érdemes igazodni. Látniuk kellett, melyik tábor milyen viszonyban van az államhatalmat gyakorlókkal, mely klikkekre, közösségekre támaszkodik ideológiailag a hatalom, s ha a hatalommal jó viszonyt akart kialakítani, tudni akarta, hogy személy szerint kik tudják ezt számára biztosítani. Az igazodástól ugyanis – a régi bevált sémák szerint – komoly anyagi előnyöket várhatott ugyanúgy, mint a kommunista-redistributív rendszer idején. (Ebbe a tanulási folyamatba nagymértékben besegített, hogy például a kormányzati politikára gyakorolt szélső- és mérsékelt jobboldali befolyás sok gazdasági vezetőt tett egyik pillanatról a másikra kedvezményezettből kegy- vesztetté. Megesett, hogy nagyvállalatok kormányhű vezetőit váltották le másként kormányhűekre – természetesen hivatalosan szigorúan szakmai okokból. A hatalom vertikális hálózati normáihoz túl gyorsan és csak felfelé tekingetve igazodók keserű tapasztalatait bőven sorolhatnánk...) A fentiek azt valószínűsítik, hogy az ideológiai-politikai bizalmi hálózatok felértékelődése a hálózati tőke kiterjedését idézte elő.

c) A gazdaságpolitika – mivel nem létezett kormányzati, azaz koalícióban egyeztetett koncepció – állandó klikkharcokban formálódott. A kormányzati hatalomhoz közel álló közgazdászok, különféle tárcák miniszterei, kabinetfőnökök gazdaságátalakítási koncepcióit, válságkezelő cselekvési programjait szentesítette a kormány, attól függően, melyiküknek sikerült meggyőzőbben érvelnie igaza mellett, illetve melyikük volt képes lojalitásának szükséges bizonyítékait prezentálni. Kutatások hiányában nem tudjuk bizonyítani, hogy a koncepciók valójában mely klikkek elképzeléseit, érdekeit képviselték. Az azonban bizonyos, hogy egy-egy, akár egymásnak homlokegyenesen ellentmondó gazdasági elképzelés is gazdaságpolitikai rangra emelkedhetett – akár egy időben is –, ha nem kérdőjelezte meg alapjaiban a centralizált és erős kormányzati hatalom és ellenőrzés hegemóniáját, és nem veszélyeztette a nemzetgazdasági erőforrások totális

ellenőrzésének lehetőségét. Ha időközben valamely preferált koncepcióról kiderült, hogy megvalósítása csökkentheti a kormányzat befolyását a gazdaság ellenőrzésében, a koncepció – kidolgozójával egyetemben – a sülyesztőbe került.

A hálózatok célracionális-instrumentális felhasználása – a politikai kapitalizmus⁷ intézményeinek kialakításában – az állami bürokrácia különféle pozícióiból indult ki. Az állami, illetve kormányhivatalokban alakultak ki azok a gazdálkodással összefüggő törvénytervezetek, amelyek az elit elképzeléseit tükrözték. Ezekből sejthetők a kormányzati preferenciák, de nem tudható, hogy mely elemek szándékosak és melyek nem.

- Az állami ellenőrzés fenntartása, szükség esetén az állami beavatkozás lehetőségének biztosítása a kormány számára. Ennek legkézenfekvőbb – rövid távú – magyarázata a költségvetés folyamatos nagy összegű hiányának fedezéséhez anyagi erőforrások teremtése. Garanciája pedig az állami vállalati átalakulások során a megmaradó többségi állami tulajdon lett. Személyi biztosítékként a múltban kinevezett vállalati vezetők helyett új menedzserek – és/vagy a felügyelő bizottságokba meghívott vagy küldött vagy kinevezett kormányzó párti képviselők jelentek meg. (Ezzel szép különjövedelemhez lehet juttatni híveiket, akár menedzserként, akár felügyelőként, ami vagy a személyes hűség jutalma vagy a hűség megszerzésének hatásos eszköze, azaz korrupció.)
- A hatalommal kooperáló hálózat felépítése időbe telt: az átalakítás mérsékelt üteme inkább ezzel, semmint a döntések körülményeinek alapos megfontolásával magyarázható.
- A kormányzat – mint már korábban is említettük – élt azzal a lehetőséggel, hogy az állami érdekeltségű gazdasági szférában kinevezze a neki tetsző menedzsereket. Megtalálta azonban ezen túl a tulajdonosok "kinevezésének" sajátos módszerét is. Az intézményi vagy magántulajdon "szentsége" elvet érvényesítő hatalom hatásos eszközökkel élt. A tulajdonosi kör kialakításához legitimáló ideológiák születtek, majd a parlamenti többség e kör tulajdonnal, vagyonnal való legális ellátását szavazataival törvénné formálta. (Politikai

---

⁷ Lásd Claus Offe: Demokratikusan tervezett kapitalizmus. Szociológiai Szemle. 1992/1, 5-21. o.

publicisztikák sora tiltakozik néhány kétségtelenül "ügyes" jogi bravúr ellen – a társadalom igazságérzetére apellálva...) Itt azokról az intézkedésekről, kormányzati (kormányzói) különalkukról van szó, amelyek eredményeként például a parlamentbe 1990-be bejutott pártok székházhoz, illetve saját rendelkezésű ingatlanhoz jutottak, amit szükség esetén – a pártkasszát gyarapítandó – pénzzé tehetnek (és tettek is); vagy amelyek révén a költségvetésből olyan társaságok vagy magánszemélyek kaphattak milliárdos összegeket, amelyeket formailag alapítványként a mindenkori kormánytól független, akár 10 évre megbízott kuratórium irányít a jelenlegi kormánykoalíció ideológiáját hirdető célok megvalósítása érdekében⁸ – joggal feltételezhetően póré pártcélok jövőbeni anyagi erőforrásait biztosítva, aminek a "közénk tartozás" a legjobb garanciája.

Mindezen konstrukciók egyszer és mindenkorra eldöntik az érintett vagyonok sorsát, nem valószínű, hogy bárki is felül merésznél bírálni a "kinevezett" tulajdonosok vagyonszerzésének jogosságát, hiszen minden a törvényeknek megfelelően történt, "csupán" a hálózati pozíció nyújtotta előnyök cseppet sem önmegtartóztató kihasználásáról van szó. A közpénzektől, a közvagyontól törvényes úton fosztatik meg a köz. Ez az 1949-es államosítás fordítottja: azok elvették a magántulajdont, most mi rendelkezünk vele – a szabad választáson szerzett teljes felhatalmazással – és annak adjuk oda, akinek akarjuk.

A szabályok kialakításának láthatatlan mechanizmusa a posztkommunizmusban – például ahogy a nagyvállalatok képesek voltak saját érdekeik szerint befolyásolni a szabályozórendszert – lényegesen különbözik a kommunizmus belitől. A gazdaságsszabályozó szervezetekhez, azokhoz a személyekhez, klikkekhez, akiken a dolgok múlnak, csak kevesek – az igazán jól informáltak – érhetnek el hálózataikon keresztül. A lobbizás klasszikusnak vélt formái is megjelentek (törvénytervezeteket módosító indítványokat befolyásolni vagy javasolni tudnak civil szervezetek is egy-egy parlamenti képviselő megnyerésével). Ez utóbbi technika a hálózati tőke intenzitásának jövőbeni fokozódását valószínűsíti. Az átmeneti periódusban semmi

---

⁸ DUNA TV, Magyarok Világszövetsége, Lakitelek Alapítvány...

sem indokolja, hogy a leírt szabályoknak, törvényeknek a gazdasági és politikai élet szereplői nagyobb jelentőséget tulajdonítsanak, mint valaha is korábban, így a hálózatok jelentősége azon információk gyors továbbításában növekszik még erőteljesebben, amelyek a szabályok kijátszásának kreatív módszereire irányulnak. Az időben megszerzett ilyen hírekkel sok pénzt lehet keresni.⁹

A posztkommunista gazdasági átalakulás eddigi szakaszában a vagyonok és a nemzetgazdasági termelő potenciál fölötti hatalom sajátos újrafelosztására került sor, melynek keretében a hatalmon levők maguk között egyezkedtek a tulajdonossá tehetők és a vagyonokat működtetők köréről. A költségvetési pénzalapokból létrehozott különleges alapítványi intézményeket már említettük, de nem szóltunk még az állami termelési potenciál magánkézbe adásáról.

A privatizáció új keletű magyar elnevezése, az "államosítás" ellentettje – a privatizációt felügyelő minisztertől származik: "magánosítás" – jól tükrözi a korábban már említett attitűdöt. A kormányzat láthatóan nem akarta a spontán vagy alulról kezdeményezett privatizálást, a vezénylés jogát meg akarta tartani magának. Markáns és konkrét koncepciók és cselekvési tervek hiányában azonban csak személyi garanciákat igyekezett/tudott teremteni ahhoz, hogy két dolgot biztosan el lehessen kerülni. Egyrészt, hogy a nagyvállalatok élén ugyanazok "privatizáljanak" és kerüljenek a vevők által kedvezményezett pozícióba, akik a választások előtti kormány bizalmát élvezték, másrészt, hogy a privatizáció "független" hivatal kezében legyen. A privatizációt, magát a hivatalt a parlament, úgymond, nem tudja operatív módon ellenőrizni, tehát kormányfelügyelet alá helyezték formálisan – lojális vezetőkkel az élükön. A legutolsó formális módosítás szerint külön miniszter irányítja a vagyonkezelést és a privatizációt. A hivatali ellen- őrzés csatornáinak elővigyázatos kiépítése azonban nem jelenti a hálózatok háttérbe szorulás át: a hatalomhoz közel állók kitűnő információk birtokában előnyös üzleti lehetőségekről szerezhettek tudomást, akár külföldi befektetők versenyeztetéséről, akár hazai vevőkről volt szó. A hálózatok növekedése irányába hat az a tény is, hogy a privatizációs folyamatban új szereplőként megjelentek a külföldi vásárlók. Az állam

---

⁹ Itt a legális, és féllegális vállalkozásokra gondolunk, melyek még éppen nem büngazdaságiak.

és a magántulajdonosok érdekeinek "egyeztetésében" feltehetően a régen bevált hálózati tőkefelhasználás gyakorlata él tovább. A hálózati tőke hatékonysága a privatizációban az eladási ár megállapításakor – általában annak leszorításában – mutatkozik meg legszembetűnőbben. (Léteznek persze szakértő-tanácsadó szervezetek, amelyek az illetékes kormányhivatal megbízásából a privatizáció költségeként elszámolható szakvéleményt mondanak a vállalat becsült értékéről, "áráról". Alkalmanként ők maguk is vevőkké "léphetnek elő". Nem kétséges, hogy szakértőnek lenni, ilyen üzletet megszerezni szintén a jó nexus oknak köszönhető.) A privatizáláshoz nyújtott külföldi hitelek, segélyek megkaparintásának lehetőségét a külföldiek is általában saját kapcsolataikhoz – érdekszférájukhoz – közel álló hazai vagy külföldi cégek szolgáltatásának igénybevételéhez kötik.

Egyes iparágak befolyásos vezetői a privatizáció során olyan társasági tulajdonokat tudtak kialakítani az ágazat technológiai szempontból egymásra utalt vállalatai között, hogy rövid távon ne legyen kétséges) a vállalkozások fennmaradása: a hálózathoz tartozók egymás vállalatainak tulajdonosai lesznek, kölcsönösen rendelnek egymástól, mindenkinek kedvező árakon. A privatizált vállalatok ugyanis az állami: nagyvállalatok egyes működőképes részeiből alakultak ki. Az érdekelteken kívül nehezen tudja megállapítani egy kívülálló, hogy melyik is a működőképes részleg. Ők ismerik azokat a technikákat is, miként lehet a még meglevő állami vállalatok jövedelmét a magáncégeken keresztül elszívni.¹⁰ A privatizálásra szánt állami vállalatok majdani vásárlóit a vagyonügynökség által rendezett versenytárgyalásokon, tenderek kiírásával választják ki. Mivel azonban az ügyletek nem feltétlenül nyilvánosak, könnyen előfordul egy-egy külön-megállapodás, megvesztegetés.¹¹

---

¹⁰ A tejipari vállalatok egyes vezetői például magáncégük nevében felvásárolták a tejet, és felárral eladták annak a vállalatnak, amelynek ők a vezetői.

¹¹ A hálózatok hatásos felhasználására jó példa lehet a legnagyobb hazai áruházlánc privatizációja. A külföldről jelentkező vevőt kifárasztotta az, hogy sokáig nem kapott biztos választ vásárlási szándékára, majd a vállalat állapotának alaposabb vizsgálata után visszalépett. Nem kapta meg az áruházláncot a hazai nagyvállalkozók sebtiben összeállt társasága sem, de az a fiatal közgazdásztársaság sem, akik a pontozott pályázatukkal megnyerték a többedszer kiírt tendert. Az áruházlánc a dolgozók, a menedzsment közös tulajdonába került: a vezetés ugyanis saját és dolgozói védelmében különkötést kötött az Állami Vagyonügynökséggel: átvállalják a jogelőd állami vállalat tartozásait. Itt jegyezzük meg, hogy egy ilyen jellegű privatizáció hatalmas pénzek és értékpapírok összegyűjtését igényli, továbbá igen intenzív piaci kapcsolat (hálózati tevékenység) szükséges ahhoz, hogy a vásárló maga mögé állítson szándéknyilatkozatot is

Az általános gazdasági válság körülményei között a magyar gazdaságban nem a reálgazdasági kooperáció építésére – új piacok, technológiák stb. keresésére – használják kapcsolataikat a szereplők, hanem mint az már a századforduló "színlelt kapitalizmusából" ismert, a pénzügyi "pszeudo-túlélés" technikáit használják fel. (A vállalatok részvényeiket kölcsönösen egymás tulajdonába adják.) Ugyanezzel a technikával – szintén a pénzügyi túlélés céljából – a vállalatok bankkapcsolatait is tulajdonosi összefonódássá lehetett szervezni. (A kereskedelmi bankok igazgatótanácsaiban ott ülnek azoknak a vállalatoknak a vezetői, akik képtelenek visszafizetni tartozásaikat.)

A klánok, klikkek tagjai személyes befolyásuk és jövedelmeik maximalizálását érhetik el úgy, hogy állami alkalmazottak, vállalati felügyelőbizottsági tagok, magáncégek tulajdonosai és még választott parlamenti vagy önkormányzati képviselők is egy személyben. Mindez a törvények betartásával, jogilag nem kifogásolható módon, de kizárólag jó hálózati pozícióból valósítható meg.

Mint látható, a gazdasági átmenet konstruált intézményei gerjesztik a hálózatitőke-felhalmozást. Léteznek azonban olyan örökölt helyzetek is, amelyek a gyorsan változó körülmények hatására még inkább nehezítik a normális és valódi piaci tranzakciókat. A nagyvállalatok egy része már hosszú évek óta behajthatatlan tartozásokat halmozott fel mind a bankoknál, mind a társadalombiztosítási alappal szemben. A hatalmas belső adósságállomány időnként a pénzügyi vérkeringés teljes leállításával fenyeget. A kormány hitel-, illetve adósságkonszolidáció címén már kétszer is megpróbált segítséget nyújtani, azaz központi beavatkozásra került sor.¹² Az, hogy kiket és milyen feltételekkel "konszolidálnak", az adott vállalat vagy bank állammal szembeni alkupozíciójától függ.

---

készítő beszállítókat, illetve értékesítőket, akik a termelési input és output biztonságát garantálják – legalábbis papíron.

¹² Elvileg a költségvetés magára vállalhatja az adós vállalatok által felvett hitelek visszafizetését, aminek fejében vagy a vállalatok, vagy a bankok tulajdoni részesedésében az állam megnöveli részarányát. Természetesen a cégek az állam tulajdonosi részarány-növekedésének sokkal kevésbé örülnek, mivel ez felborítja a kialakult részvénytulajdonosi szerkezetet.

A gazdasági és a politikai szféra hálózatainak összefonódás át az elmúlt évtizedekben a pártelit gazdasági döntéseket meghatározó iránymutatásai, elvárásai jelentették, ami olykor szigorúan teljesítendő utasítás, máskor alkuajánlat volt a hétköznapi szóhasználatban. Mára a gazdasági, piaci intézmények száma növekedett, a hozzájuk tartozó szervezetek számával együtt. Elkülönültek, de egyszersmind intenzívebbé váltak a politikai szféra és a gazdaság tranzakciói (de legalábbis "szinten maradtak"), mert mint láttuk, a politikai szféra a közvetlen beavatkozás lehetőségét – formális és informális csatornákon keresztül egyaránt – bővíteni igyekszik.

A hálózati tőke szerepét fel értékeli más megoldások használatával szemben, hogy nincsenek összeférhetlenségi törvények a gazdasági tranzakciók korlátozására. Ezek a kooperációk pedig a korábbi munkakapcsolatok hálózatain keresztül szerveződtek, és igyekeznek is megőrizni autonómiájukat.

A privatizáció nemzetgazdasági méretű megvalósításába beletartozik a mezőgazdasági tulajdonosváltás. Ennek kettős célja: a termelészövetkezetek tulajdonát valódi tulajdonosoknak adni, valamint kárpótlás útján visszaadni a tulajdont azoknak, akiktől a szövetkezetek megszervezése idején elvették. A mezőgazdaság szocialista vállalatait is – az állami gazdaságokat és a termelészövetkezeteket – valódi tulajdonosoknak akarta adni a kormányzat. Szentül meg voltak róla győződve, hogy a falusi lakosságnak is elege van a téeszekből, számukra ezek az üzemek nem mások, mint a szocialista mezőgazdaság utált szimbólumai. Az ott élőknek azonban a téeszek a fő kenyérkeresetet, a megélhetést jelentették. A kormányzat víziója szerint a mezőgazdaságból élő háztartások – mivel már valamelyest megtapasztalták a kvázi-autonóm gazdálkodói létet – szívesen válnak valóban független, egyéni kisgazdákká. A fenti elképzelések nyomán kidolgozott szövetkezeti törvényt számos későbbi módosítással kellett a realitásokhoz igazítani.¹³

---

¹³ A gazdálkodók nagy része ugyanis egzisztenciája alapjainak megrendítését látta a tulajdonviszonyok mezőgazdasági átalakulásában. Bár a tagok és volt tagok, valamint a munkavállalók név szerint megkapták bonyolult (az egyszerű, iskolázatlan mezőgazdasági dolgozók számára szinte átláthatatlan) szabályok szerinti vagyoni részesedésüket a közös tulajdonból, nem akartak a szövetkezettől mint üzemi formától megválni.

A mezőgazdasági vagyon privatizálása során látszik talán legvilágosabban a szakmai hálózatok és a régi munkakapcsolatok hálózati tőkeként való felhasználása. A szövetkezeti vagyon szétszítása úgy történt, hogy a vagyon értékelését és a felosztási alternatívákat a törvényben felkínált szempontok szerint a termelőszövetkezetek vezetői dolgozták ki és tárták a tagság elé, akik értették is meg nem is, hogy mire megy a játék, és megszavazták az egyiket – persze azt, amelyik mellé a vezetés fel akarta őket zárkóztatni. Azt üzemek működő egységeit a vezetők igyekeztek egybetartani, hogy azokat – egy további licitálási eljárással – ki lehessen vinni vállalkozásként a téészből. A már régóta együtt dolgozó munkacsoportok, illetve főleg azok vezetői rendelkeztek ehhez megfelelő kapcsolati tőkével. Azok tudtak ugyanis egyáltalán vállalkozásba fogni, akik csoportosan eddig is ezt csinálták, és a felvásárló piacokon el is tudták adni a termékeket. Az egyszemélyes kezdő gazdák –, ha még a válsággal súlyosbított mezőgazdasági helyzettől el is tekintünk – kis valószínűséggel lehetnek ilyeII összeszokott, tapasztalt csoportok ellenfelei. Az átalakítást megelőzően élesen kritizált téészvezetőket nem lehetett megfosztani attól a társadalmi és hálózati tőkétől, amely – mivel másoknak ilyen nem volt – csakis őket tette képessé a vezetői szerep betöltésére. A falusi lakosság hamar észrevette, hogy rájuk van utalva. Ennek jeleként értékelhető az a tény, hogy a mezőgazdasági téészek döntő többsége megmaradt, ami volt: szövetkezet. Az idők szavát megértő vezetők pedig a vagyonok értékesebb részével odébbálltak a társas vállalkozások közé.

Az átalakulásokkal párhuzamosan zajlott a kárpótoltak földigényének kielégítése is, ami még inkább összezavarta a téészek tulajdonosi viszonyait tisztázni kívánó eljárást. Az különösen megkavarta a helyzetet, ha valaki földben kérte vagyoni kárpótlását, de már régen elkerült a faluból. Helyismerete nem lévén, tájékozódnia kellett a lehetőségekről, a kárpótlásra kijelölt földek fekvéséről, minőségéről és a földekért folyó verseny tárgyaláson várható esélyeiről. Mindez azok számára sikerülhetett igazán, akik ismeretségük, rokonságuk révén összegyűjthették az információkat a helyszínen. A kárpótlásként kapott földek minőségéről,

kijelölésének helyességéről valószínűleg még évekig fognak a bíróság előtt vitatkozni az elégedetlen kárpótoltak és az újjáalakult szövetkezetek.

Védelmi stratégiák

A változások kellemetlen következményei elleni védekezés sajátos módjaként ha valamilyen "piacképes" jószág fölött rendelkezhet valamely pozíció betöltője, feltétlenül él a pozíció adta lehetőséggel. "Ezen üzletemberek »gazdasági« természetű indítékai csak egészen kivételesen gazdaságiak: személyekkel, lehetőleg politikusokkal kalkulálnak, s nem költségekkel, bizalmas információkra fülelnek, s nem tőzsdei hírekre..."¹⁴ Ezekben a tranzakciókban nem is feltétlenül van jelen a "kereskedelem" mint anyagi szolgáltatás: nagyrészt ügy- és könyvviteli bravúroknak köszönhetőek a jövedelmek. Minderről álmodni sem lehetne információk, nexusok, hálózati tőke és erős hálózati pozíció nélkül.

Az állam, vagyis a hatalomgyakorlók nézetünk szerint egyelőre onnan vonulnak ki, ahol jövedelmek koncentrációjával nem lehet számolni. Kétségtelen, hogy bizonyos gazdasági vagy nem gazdasági területeket nem tud vagy nem akar finanszírozni az állam. Itt nincs más tőke, mint a társadalmi hálózatok, melyeken keresztül fizikai tőke is elérhető. A hatalom úgy akarja az "igazi" piacot, hogy hatalomgyakorlás a jól megfizethető maradjon, ereje ne gyengüljön. Ha parlamenti pozíciói lehetővé teszik, olyan törvényeket alkot – "politikai kapitalizmus" –, amelyek elvonják a legálisan képződött hasznokat, megszüntetik vagy meg sem akarják teremteni a vállalkozói termelést ösztönző kedvezményeket. S ha a képződött profitokból úgy részesülhet a legbiztosabban, hogy nem vonul ki a "stratégiai fontosságú" – jövedelmező – állami vállalatok tulajdonosai közül, ott marad, lehetőleg többségi tulajdonosként, mert akkor annyi osztalékot fizethet saját magának, amekkorát csak akar. A szabad gazdálkodók, akár álvállalkozók, akár valódiak, ezzel szemben csakis koalíciókkal, kijátszással, összejátszással tudnak védekezni. A gazdálkodó szervezetekben az állami pozíciók megerősítéséhez a hatalom mindig talál "megbízható" kliens-mendezsereket, vagyis koalíciókat alkot támogatóival, akik

---

¹⁴ E. Bártfai László bevezetője ifj. Leopold Lajos írása elé. Medvetánc 1988/3-4.

persze hadakoznak az állami túlhatalmat ellenzőkkel, akik szintén akkor tehetnek hatásos ellenlépéseket, ha koalícióban lépnek fel. A rendszerváltás során megjelenő új folyamatok és struktúrák a hálózati tőke jelentőségét erősítik: a hálózati tőke szerepe növekszik.

Irodalomjegyzék

Antal László: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. KJK, 1985.

Wayne E. Baker: Market Networks and Corporate Behavior. in: AJS vol. 96. No.4 November 1990.

Edna Bonacich: A Theory of Middleman Minorities. American Sociological Review, 38:583-594 (1973).

Pierre Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat, Budapest 1978.

Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század. Gondolat, Budapest 1985.

Michael Burawoy - Pavel Krotov: The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. American Sociological Review, 57:16-38 (1992).

James S. Coleman: Foundations of Social Theory. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass (1990).

Czakó Agnes - Sik Endre: Reciprocity of Managers. in: Connection 1988/ Vol XI. Winter USA (1988).

Czakó Agnes - Sik Endre: The Role of Network as a Resource in Post-Communism. Eds.: Margie Mendell, and Klaus Nielsen, Black Panther, Montreal (megj. alatt).

Czakó Agnes: Das Überdauern der Schattenwirtschaft in Jahrbuch für Rechts- und Kriminalsoziologie. NOMOS, Wien 1993.

Csanádi Mária: Rendszerfüggőségeink: a pártállam működésének és összeomlásának hatása az átalakulásra Magyarországon (kandidátusi disszertáció kézírata, 1993).

Gábor R. István: Kistermelés, kisvállalkozás, második gazdaság. in: Gazdaság-szociológiai tanulmányok, AULA MKKE szöveggyűjtemény (1989).

Mark Granovetter: Economic action, social structure, and embeddedness. *American Journal of Sociology* 91:481-510 (1985).

Halmai Gábor: Az egyesületek és az állam. in: *Medvetánc* 1987/3-4.

Juhász Pál: Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. in: *Medvetánc* 1986/4-1987/1.

Kornai János: *The Socialist System*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1992.

ifj. Leopold Lajos: A színlelt kapitalizmus. in: *Medvetánc* 1988/2-3. A bevezetést írta: E. Bártfai László.

Eric M. Leifer: (1990) Inequality among Equals: Embedding Market and Authority in League Sports. in: *AJS* vol. 96 No. 3. November 1990.

Ivan Light et al: *Migration Networks and Immigrant Entrepreneurship*. in: *Immigration and Entrepreneurship*, eds.: Ivan Light - Parminder Bhachu, Transaction Publishers, New Brunswick 1993.

Claus Offe: Demokratikusan tervezett kapitalizmus. in: *Szociológiai Szemle* 1992/1.

Robert D. Putnam: *Social Capital and Public Affairs*. *The American Prospect*, Spring 1993.

Sik Endre: Az "örök" kaláka. Gondolat, Budapest 1988. 2

Sik Endre: From the Second to the Informal Economy. *Journal of Public Policy*, 12:153-175 (1992).

Sik Endre: Network Capital in Capitalism, Communism and Postcommunism. in: *Networking in the Global Village*. Ed.: Wellman, Barry, Westview Press (megj. alatt).

Max Weber: *Gazdaság és társadalom I*. KJK 1987.